

Таймағамбетов Ж.К.,
Бексеитов Ғ.Т., Оспанов Е.Б.

**Х.А. Алпысбаевтың
ізденістеріндегі
Қазақстанның тас ғасыры**

Қазақстанның тас ғасырының алғашқы тұрақтары 1950 жылдары Қаратау аймағында геологтардың ізденістерінің нәтижесінде кездейсоқ табылған болатын. Осы зерттеулердің нәтижесінде 1957 жылдан бастап ҚазКСР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты өз алдына Кіші, Үлкен Қаратау жотасын зерттеу мақсатында тас ғасыры отрядын құрады. Осы отрядқа тас ғасырының көрнекті маманы Х.А. Алпысбаев басшылық жасаған еді. Жоғарыда аталған отрядтың ғылыми зерттеу-жұмыстарының негізінде Қазақстанның тас ғасырының алғашқы жаңалықтары ашылған болатын.

Түйін сөздер: Қаратау, палеолит, шелль-ашель, тұрақ, мустье, өзек тас, қырғыш.

Taymagambetov J.K.,
Bekseitov G.T., Ospanov E.B.

**The stone age of Kazakhstan in
the scientific exploration
of H.A. Alpysbaev**

In Kazakhstan, the first Stone Age was discovered by geologists in 1950 in the Karatau Range. After the opening of the first of these Stone Age geologists, Institute of History, Archaeology and Ethnology of the Kazakh SSR them. C.C. Ualihanov creates a detachment of the Stone Age to study the Karatau Ridge 1957. Commanded a prominent specialist Stone Age H.A. Alpysbayev. Go to the above scientific research team were published the first work on the Stone Age. H.A. Alpysbayev is the founder of Kazakhstan Paleolithic school.

Key words: Karatau, Paleolithic, Mousterian, Nucleus, scraper.

Таймағамбетов Ж.К.,
Бексеитов Ғ.Т., Оспанов Е.Б.

**Каменный век Казахстана
в научных изысканиях
Х.А. Алпысбаева**

В Казахстане первые стоянки каменного века были открыты геологами в 1950 году в хребте Каратау. После открытий первых стоянок каменного века геологами Институт истории, археологии и этнологии КазССР им.Ч.Ч. Уалиханова создает отряд каменного века для исследования хребта Каратау в 1957 году. Командовал отрядом видный специалист по каменному веку Х.А. Алпысбаев. В ходе научных исследований вышеназванного отряда были опубликованы первые работы по каменному веку. Х.А. Алпысбаев является основоположником Казахстанской палеолитической школы.

Ключевые слова: Каратау, палеолит, мустье, нуклеус, скребок.

¹ҚР Ұлттық мұражайы, Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Халықаралық «Геоархеология» ғылыми-зерттеу лабораториясы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com

Х.А. АЛПЫСБАЕВТЫҢ ІЗДЕНІСТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАС ҒАСЫРЫ

Палеолит дәуірінің зерттеу тарихы, әсіресе оның бастапқы кезеңдерінде тоқталатын болсақ бұл кезең Қазақстанның тарих ғылымындағы жас салаларының бірі. 1950 жылдардың басында сол кезеңнің ғалымдардың қолында бірнеше ғана соңғы палеолит кезеңінің тас құралдар коллекциялары жинтығы болатын. Осы тас құралдарға қарай отырып Қазақстан территориясында алғашқы адамдардың қоныстану уақыты мустье кезеңімен мерзімделіп шамамен б.д.д. 80-50 мың жыл деп көрсетілді [1]. Сондай-ақ, ең алғашқы палеолит дәуірімен кезеңделген тас құрал (нуклеус) 1928 ж. Түркістан-Сібір темір жолын салу барысында Алтын-Қолат шатқалында табылған болатын [2]. 1938 ж. А.П. Окладниковтың Орталық Азия территориясында археологиялық ғылыми зерттеу жұмыстары барысында Тешик-Таш үңгірінде мустьер кезеңімен мерзімделетін адам сүйектері табылған болатын, осындай ғылыми жаңалықтан кейін орталық Азиямен Қазақстан территориясында палеолит кезеңіне көңіл бөлініп қарқынды түрде зерттеу жұмыстары жүргізілген болатын [3].

Сонымен қатар, 1945-1948 жж. аралығында А.Х. Марғұланың басшылығымен құрылған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмыстары барысында Жезді, Сарысу, Жиделі, Қараторғай т.б. өзендерінің аңғарларын зерттеу барысында тас ғасырының ескерткіштері анықталған болатын [4, 5]. Дегенмен, Қазақстан аумағында тас ғасырының көптеп шоғырланған ауданы Қаратау. Бұл аймақтағы алғашқы тарихи археологиялық ғылыми жаңалықтар Қ.И. Сатпаевтың кешенді геологиялық жұмыстар барысында алғаш мәлімдемелер жасалған болатын [6]. 1956 жылы Кіші Қаратау жотасының оңтүстік – шетінің солтүстік-шығыс бөлігінен Н.В. Седов пен Г.А. Ярмак геологиялық жұмыстар атқара жүріп 6 орынан түрлі палеолиттік құралдар теріп алады [7]. Осы ғылыми зерттеу жұмысында табылған тас құралдардың типологиясын және мерзімдеу жұмыстарын К.А. Акишев, С.П. Толстов, А.П. Окладников, М.П. Грязновтар сараптама жасап палеолит дәуірімен мерзімдейді. Жинақталған 30-дан астам тас құралдардың біраз бөлігін А.П. Окладников кейінгі ашель немесе ерте мустье уақытына жатқызған.

1957 жылы ҚазКСР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты Кіші, Үлкен Қаратауда (Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстары) археологиялық зерттеу мақсатында тас ғасыры ескерткіштерін зерттеу отрядын құрады. Оған Х.А. Алпысбаев басшылық жасады. Х.А. Алпысбаев Қаратау өлкесінен 200-ден астам тас дәуірі ескерткіштерінің орындарын ашып, ғылыми айналымға енгізді. Жоғарыда аталған отряд 1957 жылы барлау жұмыстарының нәтижесінде Тоқалы 1-2-3 тұрақтарынан кейінгі палеолиттік ашель-мустьеге тән тас құралдарын тапса, келесі жылғы жұмыстар барысында көптеген тас құралдар сақталған шелль-ашель орындарын анықтады [8].

Келесі маусымда әлемге әйгілі болған шелль-ашель кезеңінің тұрақтары Бөріқазған мен Тәңірқазған ашылған еді. Бұл ескерткіштер Жамбыл облысы Талас ауданындағы Кемер тауының оңтүстік баурайында орналасқан.

Х.А. Алпысбаев бұл ескерткіштен жиналған тас құралдарды төртке бөлген болатын [9]:

- 1) Екі немесе бір жақты шабатын қарулар;
- 2) Шапқылар;
- 3) Көне зіл мен тас жаңқалары;
- 4) Өзектастар.

Археологиялық зерттеу жұмыстары барысында Тоқалы 1-ден – 200 дана, Тоқалы 2-ден – 78 дана, Тоқалы 3-тен – 57 дана тас бұйымдар жинақталса, Бөріқазғаннан – 441 зат, Тәңірқазғаннан – 300-ден астам тас құралдар жиналған болатын.

Қаратау палеолит отряды осы жылы күзде Арыстанды-Борылдай (Оңтүстік Қазақстан) өзенінің бойнан Шақпақ, Үсіктас, Қарасу, Алғабас, Кеңестөбе, Борылдай елді мекендерінен оннан астам әртүрлі кезеңдермен мерзімделетін ескерткіштерді анықтаған болатын [10].

Алғашқыда Қарасу, кейінен Ш. Уәлиханов есімі берілген палеолит тұрағы алғашқы көп мәдени қабаттарды көрсетеді [11]. Оның материалдары, мәдени қалдықтары еліміздегі палеолит индустриясының техникалық-типологиялық мінездемесін анықтауға жәрдемдеті. Археологиялық зерттеу барысындағы табылған тас құралдардың саны бірнеше мың. Аталған ескерткіштің маңыздылығын Қ.А. Ақышев [12] кезінде жоғары бағалаған болатын.

Экспедициялық жұмыстар А.В. Вислогузова басқарған ҚазКСР ҒА Геология ғылымдары институтының отрядымен тығыз ғылыми қатынаста жүргізіледі. А.В. Вислогузова [13] мен Н.Н. Костенко [14] Х.А. Алпысбаев тапқан палеолит ескерткіштерінің геологиялық жасын және гео-

морфологиясын анықтауға көп жәрдем тигізген ғалымдар.

Өкінішке орай, Х.А. Алпысбаев өмірден ерте кетуіне байланысты аталмыш тұрақ материалдарын толық негіздей алмаған еді. Зерттеулерін 1983 жылы Ж.Қ. Таймағамбетов қайта жандандырады [15].

Онда Ш. Уәлиханов атындағы тұрақ материалдарының негізінде Қаратау жотасындағы палеолит ескерткіштері барынша талданып, жүйеленеді. Қазіргі таңда тұрақтан алты мәдени қабат анықталып, алғашқы аңшылардың өмірі туралы жаңа мағлұматтар алынып отыр. Мәдени қабаттар 2,3 метрден 7,2 метр тереңдікте орналасқан. Автор тұрақты адамдар мустьедегі соңғы палеолитке дейінгі үздіксіз мекендеген деп санайды. Әзірше бұл – Қазақстандағы тас бұйымдары мен мәдени-тұрмыстық қалдықтары бастапқы күйінде жатқан бірден-бір тұрақ.

1958 жылы ашылып, ұзақ уақыт жарық көрмеген ескерткіштер де бар. Олар Дегерез, Дарбаза, Сүлейменсай, Дәуренбек. Барлығы Қаратау жотасының солтүстік-шығысында орналасқан.

Тәңірқазғанның шығысында 1961 жылы жүргізілген археологиялық барлау барысында төменгі палеолиттік Ақкөл, Кемер 1, 2, 3 ашылған. Олармен қатар кейінгі уақытқа жататын Қызылырысбек ескерткіші де белгілі болған. Х.А. Алпысбаевтың Шудың төменгі ағысынан Бетпақдаладан тапқан Қазанғап төменгі палеолиттік тұрағы назар аударарлық.

Өйткені Х.А. Алпысбаев Қаратау палеолиттік кешендерін Бетпақдала мен одан ары Сарыарқа тас ғасырымен байланыстыруға тырысқан еді.

Х.А. Алпысбаев 1957 жылы ашқан Тұрлан асуындағы палеолит орнына 1957 жылы Н.Н. Костенко мен А.К. Бойко геологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізеді [16]. Жинақталған негізгі құралдар: ұсақ қырғыш, қашау тәріздес құралдар, сүйіртастар, призма секілді өзектастар.

1971 жылы ашылған үңгірлік тұрақ – Сарыүңгір. Ол Өгемнің өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан. Х.А. Алпысбаев [17] мустье уақытымен мерзімдейді. Зерттеулер барысында қызыл және қоңырқай бояумен салынған суреттер байқалған. Сондай-ақ, Темірлан, Шұбар, Коммунизм ауылдарының төңірегінен де ежелгі адамдардың тас құралдары табылған болатын.

1973-1974 жылдары Х.А. Алпысбаев көптеген ескерткіштерді ашып, зерттеді. Арасынан Жамбыл облысы Талас ауданында Қызылкіндік, Жанатас, байқадам ескерткіштерін атап көрсетуге болады [18].

Жалпы алғанда Х.А. Алпысбаев ғылыми ізденістерін қортындылай кетсек, ол Қазақстан жері ежелгі адамдар бұдан шамамен 800 мың жылдай бұрын мекендеген деп тұжырым айтқан. Ғалымның ізденістері барысындағы жиналған материалдары, ғылыми пікірлері Евразияның тас ғасыры мәдениеттерінің бел ортасынан орын алары анық.

Қазақстан палеолиттану ғылымының іргетасын Х.А. Алпысбаев қалады деуге толық негіз

бар. Оған 1998 жылы Түркістан қаласында өткен «Қазақстан және онымен шектес территориялар тас ғасыры» атты Х.А. Алпысбаевтың туылғанының 70 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары дәлел. Осы сала бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізіп келе жатқан ғалымдардың ғылыми еңбектері нәтижесінде елімізде «Қазақстан палеолиті» мектебі қалыптасты.

Әдебиеттер

- 1 История Казахстана ССР. Т.1. – Алма-Ата, 1957. – С.11.
- 2 Бонч-Осмоловский Г.А. Шайтан-Коба. Крымская стоянка типа Абри-Оди №2. – М.-Л., 1930.
- 3 Окладников А.П. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш. // Тешик-Таш. Палеолитический человек. – М., 1949. – С. 7-81.
- 4 Маргулан А.Х. Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Казахстана. // Известия АН КазССР. Серия археология, 1948, – Вып. 1. – С.8.
- 5 Маргулан А.Х. Отчет о работах ЦКАЭ 1947 г. // Известия АН КазССР. Серия археология, 1950, – Вып. 2, – С. 4-5.
- 6 Сатпаев Қ.И. К проблеме фосфоритов Каратау // Фосфориты Каратау. – М., 1948. – С.1-3.
- 7 Ярмек Г.А. Первые находки палеолитических орудий в Южном Казахстане // Вестник АН КазССР. – 1957. – С.104-108
- 8 Алпысбаев Х.А. Находки нижнего палеолита в Южном Казахстане // Труды ИИАЭ АН КазССР, – Вып. 7. – 1959. – С. 232-241.
- 9 Алпысбаев Х.А. нижнепалеолитические местонахождения в Малом Каратау // Вестник АН КазССР, 1959. – Вып. 2. – С. 64-70.
- 10 Алпысбаев Х.А. Открытие нижнего палеолита в Казахстане // Вестник АН КазССР. – 1960. – Вып. 5. – С. 59-61.
- 11 Алпысбаев Х.А. Первая многослойная палеолитическая стоянка в Казахстане // Вестник АН КазССР. – 1960. – Вып. 11. – С. 78-87.
- 12 Акишев К.А. Некоторые научные итоги полевых работ 1960 года // Известия АН КазССР, Серия истории, археологии и этнографии. – 1961. – Вып. 2. – Вып. 2 (16). – С. 78-87.
- 13 Вислогузова А.В. К вопросу о геологическом возрасте древнего палеолита хребта Каратау (Южный Казахстан) // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1973. – С. 97-101.
- 14 Вислогузова А.В. Геологические условия и время захоронения палеолитической стоянки им. Ч.Ч. Валиханова (Карату) // Вестник АН КазССР, 1984. – Вып.5. – С. 58-63.
- 15 Таймағамбетов Ж.К. Периодизация эпохи палеолита Южного Казахстана (по материалам стоянки им. Ч.Ч. Валиханова): автореф. дисс. канд.ист.наук. АН СССР. Сиб. Отд-ние Ин-т истории, Филологии и философии. – Новосибирск, 1984. – С. 26.
- 16 Костенко Н.Н., Алпысбаев Х.А. Палеолит в районе Турланского перевала хребта Каратау // Вестник АН КазССР, 1966. – Вып. 8. – С. 66-69.
- 17 Алпысбаев Х.А. Предварительные итоги изучения памятников каменного века Казахстана в 1969-1970 г. // Успехи среднеазиатской археологии. – Вып. 1. – Л.: Наука, 1972. – С. 29-30.
- 18 Алпысбаев Х.А. разведка памятников каменного века Казахстана в 1971 г. // Успехи среднеазиатской археологии. – Вып. 2. – Л.: Наука, 1972. – С. 30-31.

References

- 1 Istorija Kazahstana SSR. T.1. – Alma-Ata, 1957. – S.11.
- 2 Bonch-Osmolovskij G.A. Shajtan-Koba. Krymskaja stojanka tipa Abri-Odi №2. – M. – L., 1930.
- 3 Okladnikov A.P. Issledovanie must'erskoj stojanki i pogrebenija neandertal'ca v grote Teshik-Tash. // Teshik-Tash. Paleoliticheskij chelovek. – M., 1949, – S. 7-81.
- 4 Margulan A.H. Nekotorye itogi i perspektivy arheologicheskogo izuchenija Kazahstana. // Izvestija AN KazSSR. Serija arheologija, 1948, – Vyp. 1. – S. 8.
- 5 Margulan A.H. Otchet o rabotah SKAJe 1947 g. // Izvestija AN KazSSR. Serija arheologija, 1950, – Vyp. 2. – S. 4-5.
- 6 Satpaev Q.I. K probleme fosforitov Karatau // Fosfority Karatau. – M., 1948. – S.1-3.
- 7 Jarmak G.A. Pervye nahodki paleoliticheskikh orudij v Juzhnom Kazahstane // Vestnik AN KazSSR. – 1957. – S. 104-108.
- 8 Alpysbaev H.A. Nahodki nizhnego paleolita v Juzhnom Kazahstane // Trudy IIAJe AN KazSSR, – Vyp. 7. – 1959. – S. 232-241.

- 9 Alpysbaev H.A. nizhnepaleoliticheskie mestonahozhdenija v Malom Karatau // Vestnik AN KazSSR, 1959. – Vyp. 2. – S. 64-70.
- 10 Alpysbaev H.A. Otkrytie nizhnego paleolita v Kazahstane // Vestnik AN KazSSR. – 1960. – Vyp. 5. – S. 59-61.
- 11 Alpysbaev H.A. Pervaja mnogoslojnaja paleoliticheskaja stojanka v Kazahstane // Vestnik AN KazSSR. – 1960. – Vyp. 11. – S. 78-87.
- 12 Akishev K.A. Nekotyrye nauchnye itogi polevyh rabot 1960 goda // Izvestija An KazSSR, Serija istorii, arheologii i jetnografii. – 1961. – Vyp. 2. – Vyp. 2 (16). – S. 78-87.
- 13 Visloguzova A.V. K voprosu o geologicheskom vozraste drevnego paleolita hrebta Karatau (Juzhnyj Kazahstan) // Arheologicheskie issledovanija v Kazahstane. – Alma-Ata, 1973. – S.97-101.
- 14 Visloguzova A.V. Geologicheskie uslovija i vremja zahoroneniya paleoliticheskoy stojanki im. Ch.Ch. Valihanova (Karasu 1) // Vestnik An KazSSr, 1984. – Vyp.5. – S. 58-63.
- 15 Tajmagambetov Zh.K. Periodizacija jepohi paleolita Juzhnogo Kazahstana (po materialam stojanki im. Ch.Ch. Valihanova): avtoref. diss. kand.ist.nauk. AN SSSR. Sib. Otd-nie In-t istorii, Filologii i filosofii. –Novosibirsk, 1984. – S. 26.
- 16 Kostenko N.N., Alpysbaev H.A. Paleolit v rojone Turlanskogo perevala hrebta Karatau // Vestnik AN KazSSR, 1966. – Vyp. 8. – S.66-69.
- 17 Alpysbaev H.A. Predvaritel'nye itogi izuchenija pamjatnikov kamennogo veka Kazahstana v 1969-1970 g. // Uspehi sredneaziatskoj arheologii. –Vyp.1. – L.: Nauka, 1972. – S. 29-30.
- 18 Alpysbaev H.A. razvedka pamjatnikov kamennogo veka Kazahstana v 1971 g. // Uspehi sredneaziatskoj arheologii. – Vyp. 2. – L.: Nauka, 1972. – S. 30-31.